

بررسی موسیقی بیرونی در اشعار کتب فارسی دوره دوم ابتدایی

محمدعلی نوری خوش‌رودباری^۱
فرزاد بختیاری مرکیه (نویسنده مسوول)^۲
سعید مهدوی راد^۳

چکیده

کتاب درسی یکی از مناسب‌ترین ابزارهای انتقال گنجینه ادبیات هر ملتی به نسل‌های آینده است که به شرط رعایت اصول علمی کار و در نظر داشتن ویژگی‌های رشد فراگیران، می‌تواند نتایج مثبت بسیاری در پی داشته و منجر به دوام اساسی‌ترین عناصر هویت‌ساز ملی گردد. در نظام آموزشی ما کتاب‌های درسی «فارسی»، این رسالت مهم را در دوره ابتدایی بر عهده دارند. بخش قابل توجهی از محتوای این کتاب‌ها را آثار دیروز و امروز ادبیات فارسی، به‌ویژه شعر، شکل می‌دهد. نگارندگان، در این پژوهش، ضمن بررسی موسیقی بیرونی اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی، کوشیده‌اند، میزان همخوانی اوزان این سروده‌ها را با سطح دانش‌آموزان سه پایه نشان‌دهند تا از این طریق به پیراسته‌تر شدن کتب درسی کمک‌کنند و اهمیت غیرقابل انکارشان را یادآور شوند. جامعه آماری این پژوهش اشعار کتب فارسی دوره دوم ابتدایی بوده که با نمونه آماری برابر است. داده‌های پژوهش از راه مطالعات کتابخانه‌ای فراهم آمده و روش بررسی، توصیفی-تحلیلی بوده است. نتایج نشان داد که اشعار این کتب، غیر از دو مورد، دارای وزن عروضی هستند و در مجموع ۱۶ وزن در آن‌ها به کار رفته است؛ اوزانی در بحرهای رمل، هزج، مضارع، خفیف، متقارب و سریع: ۷ وزن در رمل، ۴ وزن در هزج، ۲ وزن در مضارع و ۳ وزن خفیف مسدس مخبون محذوف، متقارب مثنی محذوف و سریع مسدس مطوی مکشوف. بیشترین شعر موزون، به ترتیب در فارسی پایه‌های ششم و چهارم آمده که غلبه در آن‌ها با اوزان دو بحر رمل و هزج است. در پایه پنجم هم وزن‌های بحر رمل غلبه دارند. از نظر میزان همخوانی اوزان این سروده‌ها با مخاطب نیز روشن شد که اشعار پایه‌های پنجم و ششم، به ترتیب در جایگاه نخست و دوم قرار می‌گیرند و این ویژگی در اشعار پایه چهارم، کمتر به چشم می‌خورد.

کلیدواژه‌ها: موسیقی بیرونی، وزن شعر، اشعار کتاب‌های فارسی، دوره دوم ابتدایی

^۱ استادیار رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

^۲ استادیار رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. f.bakhtyari50@gmail.com

^۳ دانش‌آموخته رشته آموزش زبان فارسی پردیس دکترا شریعتی ساری

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۲۵

ادبیات کوششی است در جهت خلق زیبایی و «تناسب و هماهنگی» یکی از زمینه‌ها، اسباب و نمودهای زیبایی است. در اثر ادبی «نه محتوا و نه موضوع و نه شکل و قالب، هیچ کدام به تنهایی نمی‌تواند به این صفت متصف باشد؛ زیرا زیبایی فقط در هماهنگی و وحدت آن است» (فرشیدورد: ۱۳۷۸ : ۱۶۲). اثر ادبی که در پی خلق زیبایی و تأثیر بر مخاطب و لذت‌بخشی است، بدون هماهنگی‌های لازم عناصر روساختی و ژرف‌ساختی، نمی‌تواند به این هدف دست یابد و از مقصود بازمی‌ماند. از مهم‌ترین عناصر روساختی شعر، موسیقی و آهنگ کلام است و اساسی‌ترین عنصری که ژرف‌ساخت شعر را می‌سازد، همانا محتوا و درون‌مایه اثر است. از این رو، تناسب و هماهنگی این دو رکن در شعر، برای لذت‌بخشی و خلق زیبایی ضروری است و هماهنگی حاصل از این دو، از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های زیباشناختی شعر است که ادبا و منتقدان ادبیات در هر دوره‌ای به آن توجه و عنایت داشته‌اند.

شعر و موسیقی هر دو بر وزن و تخیل و آهنگ استوارند و بر روح تأثیری مشترک دارند. «خواجه نصیرالدین از همین اتحاد، منشأ و منظور، رابطه قطعی این دو پدیده روانی بشر را با روش منطقی به اثبات می‌رساند» (دستغیب، ۱۳۴۸: ۱۰۷). «علم عروض معرف رابطه شعر و موسیقی است. به همین جهت شاید بتوان گفت که نیاکان ما عروض را از کسی تقلید نکرده‌اند؛ چه شعر و موسیقی از خواص طبیعی و غریزی بشر است و غریزه از کسی و چیزی جز فطرت تبعیت نمی‌کند؛ خاصه که شعر و رقص و موسیقی، زاده طبیعت و فرزند یک مادرند. به عبارت دیگر، تناسب در وزن وقتی به قالب الفاظ درآید، شعر است و هر گاه به صورت نغمه جلوه‌گر شود، موسیقی و اگر به شکل حرکت و جنبش خارجی بیرون آید، رقص است» (همان: ۱۰۸).

شاعران علاوه بر پرداختن به محتوا، برای جنبه لفظی شعر نیز اهمیت بسیاری قائل بوده‌اند. آن‌ها همواره در صدد بوده‌اند تا راه‌های مختلفی برای بیان معنی، خیال‌پردازی و انتقال احساس خود به مخاطب، بیابند که به کارگیری موسیقی شعر و انواع گوناگون آن در قالب‌ها و سبک‌های متفاوت، یکی از آن راه‌هاست. البته حضور موسیقی در قالب‌ها و سبک‌های گوناگون، مختلف است؛ چنان‌که نظم، تزیین و هماهنگی شعر در قالب‌های سنتی - به‌رغم انس و الفتی که مردم با موسیقی و لحن شعر نو دارند- بیش از قالب‌های نو است و یا در سبک شعر هندی، برخلاف سبک خراسانی و عراقی، تکرار قافیه را عیب می‌شمارند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۳: ۸).

موسیقی یکی از عناصر سازنده شعر است و آن، هماهنگی خاصی است در محور افقی و عمودی شعر و میان عناصر گوناگون آن چون: صامت‌ها و مصوت‌ها، کلمات و ... که به روانی آهنگ کمک می‌کند و به سبب آن معنا در بافت شعر شکل می‌گیرد و نظام می‌یابد. به بیانی دیگر، موسیقی شعر، حاصل حسن ترکیب همه اجزای سخن است و اجزای سخن، وزن، قافیه، ردیف،

صامت‌ها، مصوت‌ها و تکیه‌ها و سکوت‌ها را در برمی‌گیرد. و یا موسیقی شعر به مجموعه عواملی اطلاق می‌گردد که «به اعتبار آهنگ و توازن، سبب رستاخیز کلمه‌ها و تشخیص واژه‌ها در زبان می‌شوند» (همان: ۸ و ۱۰).

موسیقی در شعر، دارای شکل‌ها و گونه‌های مختلفی است. در یکی از تقسیم‌بندی‌های انواع موسیقی شعر، آن را به چهار دسته موسیقی بیرونی، کناری، درونی و معنوی تقسیم کرده‌اند. حوزه موسیقی بیرونی با سایر انواع موسیقی اندکی تفاوت دارد. حوزه کاربردی موسیقی بیرونی، علم عروض است؛ اما سایر گونه‌های موسیقی شعر، یعنی موسیقی کناری، درونی و معنوی از دایره علم عروض خارج‌اند و در دیگر حوزه‌های علوم ادبی جای می‌گیرند.

در جهان امروز، کتاب درسی یکی از مناسب‌ترین ابزارهای انتقال گنجینه ادبیات هر ملتی به نسل‌های آینده است که به شرط رعایت اصول علمی کار و در نظر داشتن ویژگی‌های رشد فراگیران و قدرت درک و دریافت آن‌ها، می‌تواند نتایج مثبت بسیاری در پی داشته و منجر به دوام و قوام اساسی‌ترین عناصر هویت‌ساز ملی گردد. در نظام آموزشی ما کتاب‌های درسی «فارسی» که آثار ارزشمند قابل توجهی از ادبیات گران‌سنگ دیروز و امروز فارسی را در خود دارند، این رسالت مهم و بسیار حیاتی را در دوره‌های ابتدایی و متوسطه بر دوش می‌کشند.

بخش عمده‌ای از محتوای کتاب‌هایی را که طی سال‌های اخیر، تحت عنوان «فارسی» در دوره‌های ابتدایی و متوسطه به دست دانش‌آموزان رسیده‌است، شعر تشکیل می‌دهد و درصد بسیار بالایی از اشعار مندرج در کتاب‌های درسی مذکور، دارای وزن عروضی یا موسیقی بیرونی است. با توجه به این که از یک سو کتاب‌های درسی در مملکت ما مهم‌ترین، پرکاربردترین، فراگیرترین و موجه‌ترین رسانه آموزشی به حساب می‌آیند و در رشد روانی و فکری کودکان و نوجوانان و وسعت‌بخشیدن به دید و جهان‌بینی آن‌ها و نیز توانمندسازی قوه تخیل و درک زیبایی‌شناختی‌شان تأثیر آشکار دارند و از سوی دیگر، دوره ابتدایی مهم‌ترین دوره تحصیلی و در حکم سنگ بنای نظام تعلیم و تربیت در همه جوامع بشری و از جمله مملکت ماست، چند و چون محتوای کتاب‌های درسی این دوره، از اهمیت بسزایی برخوردار است. و صد البته در این راستا محتوای کتاب‌های فارسی که عهده‌دار آموزش زبان، ادب و فرهنگ ایران‌زمین به نسل‌های امروز و فرداست، بذل توجه و حساسیت دوچندانی می‌طلبد.

از این رو، ما در این پژوهش قصد آن داریم تا به‌طور مشخص موسیقی بیرونی اشعار مندرج در کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی را بررسی کنیم و ضمن شناسایی اوزان به‌کاررفته در این اشعار و طبقه‌بندی‌شان، کوشیده‌ایم میزان همخوانی اوزان این سروده‌ها را نیز با سطح دانش‌آموزان سه پایه نشان دهیم تا از این طریق به پیراسته‌تر شدن کتب درسی کمک کرده و اهمیت غیرقابل انکارشان را یادآور شویم. به بیانی دیگر، تحقیق پیش رو تلاشی است برای دست یافتن به پاسخ

این پرسش‌ها: موسیقی بیرونی در اشعار کتب فارسی دوره دوم ابتدایی چگونه وضعیتی دارد؟ (سؤال اصلی)؛ در اشعار کتاب‌های فارسی هر یک از پایه‌های دوره دوم ابتدایی به چه میزان از موسیقی بیرونی استفاده شده‌است؟ (سؤال فرعی اول)؛ در اشعار هر یک از این پایه‌ها چه اوزانی به کار رفته‌است؟ (سؤال فرعی دوم) و اوزان اشعار کتب فارسی هر یک از این پایه‌ها تا چه حد با سطح دانش‌آموزان همان پایه همخوانی دارد؟ (سؤال فرعی سوم).

از آن جایی که پرداختن به موضوع مد نظر، باعث آن می‌شود تا از یک طرف، کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در سنوات آتی با وجاهت بیشتری عرضه شوند و از طرفی دیگر به دانش‌آموزان این مقطع کمک می‌کند تا با توجه به ظرفیت خود، بیش پیش از آثار ادبی گران‌سنگ دیروز و امروز فارسی لذت ببرند و راحت‌تر با متون ادبی و هنری این زبان، به ویژه شعر، ارتباط ایجاد کنند، اهمیت این پژوهش و ضرورت توجه به آن بیشتر درک می‌شود. نباید فراموش کرد که کشور ما یکی از غنی‌ترین سرزمین‌ها در حوزه ادبیات است و بایسته‌تر آن که کودکان این آب و خاک، ادبیات کم‌نظیر فارسی را با توجه به ویژگی‌های رشد جسمی و روانی خود بشناسند تا هم از آن لذت ببرند و متون گویبار ادب ایرانی را به‌عنوان یک مهین‌دوست، خوب بشناسند و هم در نتیجه اخت گرفتن با آن و درک حلاوت و شیرینی‌اش در سنین خردسالی، در آینده پاسدارانی باورمند و استوار قدم برای این گنجینه انسانی باشند. یقیناً این همه زمانی محقق خواهد شد که کتاب‌های فارسی دوره‌های مختلف نظام آموزشی ما، به‌ویژه دوره ابتدایی، اصولی تدوین و تألیف شده باشند و این امر، در نتیجه تحقیقاتی چون پژوهش حاضر و بازنگری‌های عالمانه ممکن خواهد بود.

ادبیات و پیشینه پژوهش

واژه «ادبیات» از نظر لغوی جمع صفت نسبی «ادبیه» است. برای واژه «ادب»، برخی تبار ایرانی قایل‌اند؛ اما عده‌ای بر این باورند که این کلمه، از اصل «دب» و به معنی لوحه و خط و غیرپارسی است که به زبان‌های ایرانی راه یافته‌است. واژه‌های دبستان، دبیر، دبیرستان و ... در فارسی از این ریشه است (پوردریایی و سعیدی، ۱۳۹۲؛ دهخدا، ۱۳۷۳: مدخل‌های ادب و ادبیات؛ معین: ۱۳۸۱، ج ۱: مدخل‌های ادب و ادبیات). ادبیات را در اصطلاح چگونگی تعبیر و بیان احساسات و عواطف و افکار به‌وسیله کلمات در اشکال و صورت‌های مختلف و سخنانی دانسته‌اند که از حد سخنان عادی، برتر و والاتر باشد و مردم، آن سخنان را در میان خود، ضبط و نقل کرده و از خواندن و شنیدن آن‌ها دگرگونه گشته و احساس غم و شادی یا لذت و آلم کنند (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۲۵).

۱- شعر

یکی از تعینات و مصادیق ادبیات، شعر است. شعر کلامی است مرتب، معنوی، موزون، خیال‌انگیز و به‌قصد. به بیانی دیگر، سخنی که صرفاً موزون و مقفی باشد، شعر به حساب نمی‌آید و نظم است؛ چنان‌که سخن خیال‌آفرین و احساس‌برانگیز فاقد وزن و آهنگ هم شعر نیست و باید نثری هنری دانسته‌شود (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل مدخل شعر). شعر کلام مخیلی است که از کشف رابطه‌ای جدید بین اشیاء، تجربه‌ها و دریافته‌ها حکایت می‌کند و در کلمات درهم فرورفته جاری است و در بیان می‌کوشد تا از طریق تبدیل چیزهای کلی، ذهنی و عام به چیزهای جزئی، عینی و خاص، با حفظ ارتباط در این تبدیل، ارتباط کشف‌شده را به جسمی متبلور و منشوری چندوجهی مبدل سازد (نوری‌علا، ۱۳۴۸: ۶۰). شعر، جاودانگی یافتن استنباط احساس انسان است از یک لحظه از زمان گذرا، در جامه‌واژه‌ها. شاعر، تکه‌هایی از زمان گذرا را در چارچوبه طبیعت، به‌وسیله‌واژه‌ها از آن خود می‌کند و شعر در واقع، طبیعتی است ثانی در مقابل طبیعت نخستین و طبیعت ثانی، عکس‌العمل شاعر است در مقابل ابدیت تهدیدکننده طبیعت نخستین. شاعر می‌کوشد طبیعتی بیافریند که مثل طبیعت واقعی دارای ابدیتی باشد و با ابدیت آن، جاودانگی خودش نیز تثبیت شود؛ یعنی ابدیتی انسانی در مقابل طبیعتی ابدی به‌وجود آید و به همین دلیل است که در شعر، انسان با خدا پنجه در پنجه می‌افکند و می‌خواهد جانشین او گردد و در این میدان زورآزمایی سلاحی جز واژه ندارد (براهنی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۸). شعر، زاییده بروز حالتی ذهنی است برای انسان در محیطی از طبیعت (همان: ۶-۵). به بیانی مختصرتر، «شعر گره‌خوردگی عاطفه و تخیل است که در زبانی آهنگین شکل گرفته‌است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۸۶).

اصولاً شعر برای این به‌وجود آمده که بتوان با آن تغنی کرد و عرب می‌گوید: انشد شعراً؛ یعنی فلانی شعر را تغنی کرد و سرود. در فارسی هم «شعر سرودن» اصطلاح است. شعر در حقیقت موسیقی کلمه‌ها و لفظ‌هاست و غنا، موسیقی الحان و آهنگ‌ها و جمع میان شعر و موسیقی جمع میان موسیقی الفاظ و موسیقی الحان است (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۶، ۴۴).

۲- موسیقی

لفظ «موسیقی» از واژه یونانی Mousika و ریشه Muse گرفته‌شده است. «موز» نام رب‌النوع حافظ شعر و ادب و موسیقی یونان باستان است و «یک/یک» پسوند نسبت؛ مانند: کلاسیک، رومانیک، دراماتیک و غیره (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۷۳: ۵۵). و نیز گفته‌اند که «موسیقی» در اصل به قاف مفتوح و الف مقصوره، لفظی عربی است که از «موسی» به معنی نغمه و «قی» به معنی

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

خوش و لذت‌انگیز شکل گرفته‌است. کلمه موسیقی طبق گفته‌ها از قرن سوم هجری در ایران رایج شده و حکمای قدیم معتقد بودند که موسیقی معلول صداهای ناشی از تحرک و جنبش افلاک است (رضوی فرد، ۱۳۹۳). از موسیقی تعاریف مختلفی ارائه شده‌است. برخی آن را علم تألیف الحان و ادوار و نغمات می‌دانند و عده‌ای دیگر هنر بیان عواطف و احساسات به وسیله اصوات. برخی دیگر موسیقی را صنعت ترکیب اصوات به لحنی خوش‌آیند دانسته‌اند که سبب لذت سامعه و انبساط و انقلاب روح می‌گردد. ارسطو موسیقی را از شعب علم ریاضی می‌دانست و ابوعلی سینا نیز در بخش ریاضی کتاب شفا از موسیقی سخن گفته و آن را عبارت از بخشی از دانش ریاضیات دانسته که در آن از احوال نغمه‌ها به لحاظ هماهنگی یا عدم هماهنگی و از احوال ازمنه موجود در فواصل نغمه‌ها، بحث می‌شود تا مشخص گردد که لحن چگونه تألیف می‌شود. به هر روی، موسیقی امروز علم و هنری (صنعتی) وسیع و جهان‌شمول است که زیرمجموعه‌ها و گونه‌های گوناگونی چون: موسیقی ارکستریک، جاز، موسیقی محلی، موسیقی آوازی، موسیقی سازی، موسیقی مذهبی، موسیقی عامیانه، موسیقی الکترونیک و غیره را در برمی‌گیرد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۹۴؛ رضوی فرد، ۱۳۹۳).

۳- پیوند شعر و موسیقی

موسیقی و شعر از قدیم‌الایام با یکدیگر توأم بوده‌اند. از آن زمان‌ها که آدمی بر اثر ترس از عوامل طبیعی، خداپرستی را پیشه ساخت و به‌منظور جلب رأفت ارباب انواع به پای کوبی و سرودخوانی پرداخت، کلام با موسیقی توأم بوده‌است. البته هرچه فن موسیقی ترقی کرد، احتیاجش به شعر کم‌تر شد؛ ولی هیچ‌گاه از آن بی‌نیاز نگردید؛ به‌خصوص در کشور ما که هنوز هم شعر جزء لاینفک موسیقی است و همواره ساز و آواز با هم به کار برده می‌شود. حکومت کلام در ایران، بیش از موسیقی، رونق و رواج داشته‌است؛ زیرا کلام متضمن معانی قابل ادراکی است. و هویداست وقتی این عامل انتقال اندیشه، با صوتی خوش توأم گردد، اثربخشی آن مضاعف می‌شود. به همین سبب، وقتی کلام زیبا از حنجره‌ای خوش، شنیده می‌شود، بیش‌تر مطلوب شنونده قرار می‌گیرد. بی‌سبب نبوده‌است که از روزگاران قدیم موسیقی توأم با کلام را یکی از عالی‌ترین انواع موسیقی دانسته‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۸۸؛ خالقی، ۱۳۸۱: ۲۸۵).

برای موسیقی و شعر، اشتراکات زیادی برشمرده‌اند. ناتل خانلری (۱۳۸۶: ۱۷-۱۹) در مقایسه‌ای میان شعر و موسیقی، غرض هر دو را ایجاد حالتی دانسته و صورت را مایه کار هر دو به شمار می‌آورد؛ با این تفاوت که در موسیقی، صوت‌های آن به حسب نسبت زیر و بمی نغمه و به حسب وقوع در زمان‌های متساوی، ضرب و وزن را ایجاد می‌کند و در شعر، ترتیب صوت‌های

ملفوظ به حسب دلالت، شکل‌های گوناگونی را به ذهن القا می‌کند. وی شیوه کار شعر و موسیقی را نیز همانند می‌داند؛ بدین شکل که در هیچ‌یک ترتیب توالی مقدمات برای حصول نتیجه، لازم نیست؛ بلکه جنبش و نشاطی لازم است. ایشان در بیان تفاوت شعر و موسیقی به حالات ناشی از هر کدام اشاره می‌کند: حالات القاشده از موسیقی، بسیار کلی و مبهم است؛ زیرا در موسیقی ما به ازای صوت‌ها، معانی خاصی نیست. ولی در شعر، بیان حالات، دقیق‌تر و صریح‌تر از موسیقی است؛ چراکه هر دسته از اصوات، در بردارنده معانی خاصی است؛ اما از آن‌جا که شاعر در ترکیب اصوات باید تابع حدود و قیود باشد، محدودیتی خاص دارد.

موسیقی شعر را می‌توان از نخستین عوامل ایجادکننده رستاخیز کلمات در زبان و نظام واژه‌ها دانست. برخی بر این باورند که شعر و موسیقی، ابتدا در پیوندی محکم با یکدیگر بوده و سپس از یکدیگر جدا شده‌است. پس از این که بشر از دوران سادگی و ابتدایی به تمدن رسید، علاوه بر دگرگونی در مظاهر زندگی خویش، در شعر هم تحولاتی ایجاد کرد. برای نمونه، شعر به فن تبدیل شد، اصولی را پذیرفت و از موسیقی جدا گردید. در نتیجه، شاعران کوشیدند که شعر، موسیقی خاص خود را داشته‌باشد؛ یعنی کلمات به جای خود بنشینند؛ بی آن‌که از آلات موسیقی کمک بگیرد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۴۴ و ۴۵).

۴- موسیقی شعر و گونه‌های آن

اگر شعر را همچون ساختارگرایان، رستاخیز واژه‌ها به شمار آوریم، مجموعه عوامل متعددی در این رستاخیز نقش دارد که می‌توان آن‌ها را در دو گروه موسیقایی و زبانشناسیک جای داد. گروه موسیقایی به مجموعه عواملی گفته می‌شود که زبان شعر را از زبان روزمره، به واسطه آهنگ و وزن، متمایز می‌کند و از رهگذر نظام موسیقایی، موجب رستاخیز واژه‌ها می‌گردد (همان: ۱۰). موسیقی و آهنگ شعر، محدود به قالب عروض و بحر نیست؛ بلکه در چگونگی پیوستگی کلمات با یکدیگر و ایقاع‌های شعر، موسیقی شگفت‌انگیزی احساس می‌شود که کم از موسیقی وزن نیست. برای شعر می‌توان جلوه‌های متعددی از موسیقی در نظر گرفت که شناخته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند: موسیقی معنوی، موسیقی درونی، موسیقی کناری و موسیقی بیرونی.

در زبان ادبی، کلمات با نخ‌های متعددی به هم مربوط‌اند و این ارتباط‌ها و تناسب‌ها، چه لفظی و چه معنایی، از پیوستگی میان واژه‌ها به وجود می‌آید و نوعی هماهنگی در یک شبکه منسجم هنری (شعر) را به نمایش می‌گذارد. تمامی تقارن‌ها، تشابهات و تضادها که در حوزه امور معنایی و ذهنی قرار گرفته، در قلمرو حوزه موسیقی معنوی است (گودرزی، ۱۳۸۸: ۷۳؛ رضوی فرد، ۱۳۹۳). هماهنگی‌ها و نسبت ترکیبی کلمات و طنین خاص هر حرف در مجاورت با حروف

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

دیگر، موسیقی خاصی پدید می‌آورد که به آن موسیقی درونی گفته می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۵۱). «جلوه‌های مختلف تنوع و تکرار در نظام آواها که از مقوله موسیقی بیرونی و کناری نباشد، در حوزه مفهومی این نوع موسیقی قرار می‌گیرد» (گودرزی، ۱۳۸۸: ۶۹). موسیقی کناری شعر، مجموعه عواملی است که در نظم موسیقایی شعر، دارای تأثیر است؛ ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست؛ برخلاف موسیقی بیرونی که در سرتاسر بیت و مصراع یکسان است. جلوه‌های موسیقی کناری، تنوع گسترده‌ای دارد و آشکارترین نمونه‌های آن قافیه و ردیف است (همان: ۶۴).

۵- موسیقی بیرونی شعر (وزن)

و اما موسیقی بیرونی همان وزن عروضی است بر اساس کشش هجاها و تکیه‌ها (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۵۱) از قدیمی‌ترین ادوار، اصطلاح شعر همراه با وزن به کار رفته است. افلاطون در رساله «ایوان» از قول سقراط، مایه و محرک شاعری را الهام می‌شمارد و می‌گوید: «شاعران وقتی اشعار زیبایشان را می‌سرایند و در حال بیخودی هستند، آهنگ و وزن، ایشان را مفتون و مسحور می‌کند» (ناتل خانلری، ۱۳۴۵: ۱۳). ارسطو نیز در رساله شاعری خویش، شعر را مقابل نثر قرار می‌دهد و از شعر، سخن موزون اراده می‌کند؛ در نظر او نیز شعر از وزن جدا نیست؛ هرچند میان شعر و نظم تفاوت می‌گذارد (همان: ۱۴ و ۱۳).

وزن نوعی تناسب یا کیفیتی است حاصل از ادراک وحدتی در میان اجزاء متعدد. تناسب اگر در مکان واقع شد، آن را قرینه می‌خوانند و اگر در زمان واقع شد، وزن خوانده می‌شود (خانلری، ۱۳۸۶: ۲۴). در ارتباط با شعر، وزن، نظم و تناسب خاصی است در اصوات شعر یا هجا که در میان ملل مختلف، متفاوت است (شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۲). اصلی‌ترین عامل موسیقی بیرونی شعر، وزن است که موجب برانگیختگی عاطفه یعنی حالاتی چون شادی، غم، اندوه و تعجب و ... می‌شود. در رابطه با اهمیت وزن برای شعر، تاکنون سخن‌ها گفته‌اند. از میان معاصرین، نیما رابطه وزن و شعر را به حدی می‌دانست که می‌گفت: شعر بی وزن شباهت به انسان برهنه و عریان دارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۵۱)؛ چنان‌که همو می‌گوید: «شعر بی قافیه، مثل آدم بی استخوان است و «قافیه زنگ مطلب است» (نیما، ۱۳۵۱: ۷۰).

وزن شعر، انواع و اقسامی دارد که از جمله آن‌هاست: وزن عددی، وزن تکیه‌ای، وزن نواختی و وزن کمی (شمیسا ۱۳۷۰: ۱۳-۱۲؛ نیز نک: خانلری، همان: ۲۶). وزن کمی که مبتنی بر امتداد زمانی، یعنی کمیت یا کوتاهی و بلندی هجاهاست، وزن شعر عربی، فارسی و سنسکریت و یونانی باستان است. این وزن در شعر فارسی بر اثر تکرار منظم هجاهای کوتاه و بلند در

مکان‌های معینی، ایجاد وزن می‌کند و همواره تناسب خاصی میان محل هجاهای کوتاه و بلند وجود دارد.

۶- ادبیات کودک

ادبیات کودک عبارت از مجموعه نوشته‌ها، سروده‌ها و گفتارهایی است که از طرف بزرگسالان جامعه برای استفاده خردسالان فراهم می‌شود (یا حقی، ۱۳۷۷: ۲۳۷). ادبیات کودک، زبانی برتر است که به کمک آن می‌توان به انتقال مفاهیم، عواطف، اندیشه‌ها و همچنین تلطیف‌سازی احساسات و نیز آموزش و پرورش تخیل و استعداد کودکان پرداخت. در واقع ادبیات کودک کاربرد واژه‌های ادبی و هنرمندانه برای کودکان است که بدون آن، آفرینش نوشته‌ها و سروده‌هایی که بتوانند در خور فهم و عواطف و تخیل کودکان باشد و زیبایی هنری را انتقال دهد، امکان‌پذیر نیست (جلالی، ۱۳۹۰: ۱۶). از نظر ماهیت ادبی، بین ادبیات کودک و بزرگسال تفاوت چندانی وجود ندارد. محدودیت‌های ناشی از مخاطب (کودک) که با ساده‌نویسی توأم است، نباید مانع حذف یا تعدیل عناصر زیباشناسانه کلام گردد. بنابراین ادبیات کودک و نوجوان یک ادبیات سهل و ممتنع است (گودرزی، ۱۳۸۸: ۱۶).

اثر ادبی کودکان لازم است: ساده نوشته شده باشد و متناسب با گروه سنی آنان باشد؛ با میزان درک تجربی ایشان از زندگی سازگاری داشته باشد؛ حوادث خیال‌انگیز آن پاسخ‌گوی درک تخیلی کودک از جهان باشد؛ زبانی روان، شیرین و خوش‌آهنگ داشته باشد؛ حوادث آن مبهم و غیرقابل درک نباشد؛ از پایان خوش برخوردار باشد؛ بتواند پاسخ همه سؤال‌هایی را که در طول مطالعه اثر مطرح شده‌اند، بدهد؛ آنان را با واقعیت‌ها و نکته‌های جدیدی که تا کنون نمی‌شناخته‌اند، آشنا کند؛ از آموزش مستقیم و امر و نهی و نصیحت به دور باشد و سرگرم‌کننده و لذت‌بخش باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۵: ۲۵).

هر کودکی، خود، فردی است یگانه، بی‌همتا و مستقل. کودک بر خلاف تصور گذشتگان یا حتی عده زیادی از معاصران، مینیاتور یا کوچک‌شده بزرگسال نیست؛ بلکه شخصی است که نیازها، امیال و استعدادهای ویژه خود را دارد و حتی دو کودک همسان دو قلوب نیز عین و کلیشه یکدیگر نیستند؛ اگر چه هر دو از یک پدر و مادر یا از یک نطفه بار آمده‌اند (شعاری‌نژاد، ۱۳۷۹: ۲۵). واقعیت این است که در کشور ما و شاید بسیاری از جوامع دیگر، هنوز آن گونه که شایسته است، کودک و هویت مستقلش شناخته نشده‌است و با اعمالی چون زیاده‌روی در توجه به آنان و گاه کم توجهی به آن‌ها، روح و روان این افراد مورد آسیب دیده‌است.

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

بنیادهای ساختاری ادبیات کودک را ادبیت، انسجام، مثبت‌گرایی و مخاطب‌محوری دانسته‌اند. «ادبیت»، جوهره ادبیات است. ادبیات بدون جوهره ادبیت، مفهومی غیرهنری دارد. به بیانی دیگر ادبیت مرز میان کلام عادی با کلام ادبی است؛ یعنی کلام عادی زمانی به ادبیات تبدیل می‌شود که با بهره‌گیری خلاقانه از شگردهای ادبیت‌ساز، تا حد برانگیختن احساس مخاطب تعالی یابد. «انسجام»، ساختمان‌دهی اثر است. هر متن ادبی از یک ساختار برخوردار است. گاهی ممکن است عناصر ساختاری یک متن ادبی، عمداً یا سهواً فاقد انسجام و هماهنگی باشد. ناهمگونی و عدم انسجام در حوزه ادبیات بزرگسالان ممکن است طبق برخی پارامترها و براساس اصول برخی مکتب‌های ادبی، توجیه‌پذیر و حتی ضروری باشد؛ اما در ادبیات کودک، عدم هماهنگی و انسجام در طرح و ساختار یک شعر یا یک داستان، توجیه‌پذیر نیست. «مثبت‌گرایی» هم به این معناست: آثاری که برای کودکان نوشته می‌شود، باید دارای پیامی مثبت باشد. پیام مثبت تنها به معنای تعلیم مفاهیم رفتاری نیست. یک شعر یا داستان اگر در کودک و نوجوان لذت ادبی ایجاد کند، مثبت تلقی می‌شود. طرح موضوعات منفی در ادبیات کودکان پذیرفتنی نیست. در رابطه با «مخاطب‌محوری» باید در نظر داشت که نویسنده چه می‌نویسد و برای که می‌نویسد. او قرار است پیامی را در یک متن ادبی طوری بگنجاند که مخاطب کم‌سن، آن را به‌طور کامل دریابد (گودرزی، ۱۳۸۸: ۲۵-۲۱).

با توجه به اصل «مخاطب‌محوری»، در فرآیند خلق اثر برای کودک، باید به «محدودیت‌ها و ضرورت‌ها»‌ی ناشی از مخاطب (کودک) توجه داشت که در چهار بخش قابل بررسی است: محدودیت‌ها و ضرورت‌های «فنی و ادبی، زبانی، مفهومی و موضوعی». توضیح این‌که سطح شعر و داستان کودکان و نوجوانان به‌لحاظ «ساختار فنی» از سطح شعر و داستان بزرگسالان پایین‌تر نیست؛ آن‌چه در این خصوص تفاوت می‌کند، نوع و چگونگی کاربرد عناصر زیبایی‌شناسی است. به‌عنوان نمونه از انواع مختلف تشبیه، در شعر خردسالان بیشتر از تشبیهات کامل حسی به حسی استفاده می‌شود و در شعر کودکان دایره بهره‌گیری از تشبیه گسترده‌تر می‌شود و تشبیهات عقلی به حسی نیز کاربرد دارد. «واژگان» یک متن باید علاوه بر این که برای کودک ساده و قابل فهم باشد، در زنجیره کلام، طوری کنار هم چیده شده‌باشد که موجب «ابهام»، «تعقید» و «تنافر» نشود. در نوشتن باید به گنجینه واژگانی کودک توجه شود. کودک باید بتواند دست‌کم نود و هشت درصد واژگان به‌کاررفته در متن را بخواند تا در دریافت مفهوم متن گیج و سردرگم نشود. شاعر یا نویسنده کودکان باید از «میانگین اطلاعات مخاطبان» آگاه باشد تا اثری متناسب با سطح آگاهی‌های آن‌ها خلق کند. برخی آثار جنبه استعاری و کنایی دارد، چنین

آثاری، علاوه بر لایه بیرونی یا روساخت، یک لایه درونی یا ژرفساخت نیز دارد. نوشته‌های استعاری و کنایی پر رمز و راز که درک معنای پس پرده آن‌ها مشکل است، مناسب کودکان نیست. در ادبیات کودکان، هر «موضوعی» قابل طرح نیست؛ موضوع‌هایی که برای نوشته‌های کودکان انتخاب می‌شود رابطه مستقیمی با سن آن‌ها دارد و تعدد موضوعات در آثار مربوط به کودکان جایز نیست (همان: ۲۷-۳۸).

۷- شعر کودک و جایگاه وزن در آن

آثار و نوشته‌های مربوط به کودکان را به انواعی چون: ادبیات کودک به معنای خاص کلمه، شبه ادبیات کودک (ادبیات کودک‌نما) و نوشته‌های ادبی مربوط کودکان، تقسیم کرده‌اند (همان: ۴۸-۳۹). و از آثار ذیل ادبیات کودک به معنای خاص کلمه هم تقسیم‌بندی‌های گوناگونی ارائه شده‌است که از جمله آن‌هاست: اشعار و ترانه‌های عامیانه اعم از لالایی‌ها، حکایت‌های منظوم، مهملات و هیچانه‌ها، قصه‌های سنتی و قدیمی مانند قصه‌های اسطوره‌ای، افسانه‌ها، فابل‌ها، قصه‌های قومی و انواع و اقسام داستان‌های نو و شعر کودک معاصر (قزل ایغ، ۱۳۹۴: ۲۲۵-۱۲۸).

پرکاربردترین و مورد توجه‌ترین گونه‌های ادبیات کودک، شعر است. شعر کودک نیز مانند شعر بزرگسالان می‌تواند در قالب‌های کلاسیک و با استفاده از وزن و قافیه و یا در قالب‌های جدید، اما با تکیه بیشتر بر کیفیات، آهنگین شکل بگیرد (پولادی، ۱۳۸۴: ۴۲). شاخص‌ترین گونه‌های شعر کودکان در روزگار معاصر، عبارت‌اند از: ترانه، شعر آموزشی، منظومه (قصه منظوم) و شعر ناب (گودرزی، ۱۳۸۸: ۶۰-۵۷) و عناصر شعر کودکان همچون شعر بزرگسالان عبارت‌اند از: زبان، عاطفه، تخیل، ساختار (قالب و فرم)، اندیشه، موضوع و درون مایه و موسیقی. و یکی از انواع موسیقی در شعر کودک، وزن یا موسیقی بیرونی است که مبنای اصلی پژوهش حاضر است. اگر بخواهیم عناصر شعر کودک را اولویت‌بندی کنیم، عنصر موسیقی در جایگاه نخست قرار می‌گیرد؛ زیرا موسیقی شعر، اثرگذارترین عنصر بر روان کودک است. در شعر کودک، قالب لفظ، آهنگ کلمه، وزن و قافیه بر دیگر عناصر، از جمله اندیشه، زبان، عاطفه و تخیل ترجیح دارند. کیفیت موسیقایی و آهنگین بودن، یکی از وجوه مهم شعر کودک است؛ تا حدی که اکثر صاحب‌نظران ادبیات کودک، عنصر وزن و قافیه را که مهم‌ترین عامل ایجاد موسیقی و آهنگ شعر به حساب می‌آید، جزء جدایی‌ناپذیر شعر کودک می‌دانند (همان: ۶۱). به گفته هاک: «کودکان در آغاز دوران کودکی به‌طور طبیعی موزون هستند» (به نقل از قزل ایغ، همان: ۲۱۲). این جاست که در عمل می‌بینیم آن‌ها قبل از آن‌که معنی واژه‌ها را دریابند، به هماهنگی صدا،

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

ضرب‌آهنگ‌ها، تأکیدهای روی کلمه‌ها، هجاها و حرکت کلمه‌ها در شعر توجه دارند. نتیجه این که شعر کودک را نمی‌توان بدون وزن در نظر آورد. اشعاری که از قالب و وزنی هیجان‌انگیز برخوردارند، بیشتر مناسب کودکان هستند. در اشعار خاص کودکان باید بر صداهای زبان تأکید گردد و بازی با کلمه‌ها تشویق شود. اشعاری که از ساختار زبانی بازی‌گونه برخوردارند، مورد توجه کودکان قرار می‌گیرند. کودکان در سنین پایین بیشتر از مهملات و قافیه‌بازی و اشعار روایی لذت می‌برند و در سنین بالاتر متوجه اشعار تغزلی می‌شوند (همان: ۲۱۳- ۲۱۲ و ۲۲۰). بنابراین، وزن مناسب شعر کودکان باید این مشخصات و شرایط را داشته‌باشد: ۱- کوتاه، سریع و نرم باشد. هرچه سن مخاطب پایین‌تر باشد، ضرورت استفاده از وزن‌های کوتاه سریع و نشاط‌آور بیشتر است. ۲- طول ابیات، به شرط بهره‌گیری از یک وزن شاد و پرتحرک، تا حد مسدس پذیرفته‌است. شعری که ابیات بلند و وزن سنگین دارد، گیرایی و جذبۀ چندانی ندارد. این قاعده شامل اشعار نیمایی نیز می‌شود. ۳- شعر کودک به تناسب مضمون، وزن‌های مختلفی را به کار می‌گیرد. مضامین شاد، غمگین، حماسی و طنز، هر کدام وزن خاصی را می‌طلبند (گودرزی، ۱۳۸۸: ۶۳- ۶۲).

۸- خصوصیات رشد کودکان گروه سنی «ج»

طبق تعریف کنوانسیون حقوق کودک سازمان یونیسف، منظور از کودک افراد انسانی زیر ۱۸ سال است. و کانون پرورشی کودکان و نوجوانان، گروه‌های سنی را به: گروه سنی الف (آمادگی و سال اول دبستان)، گروه سنی ب (سال‌های دوم و سوم دبستان)، گروه سنی ج (سال‌های چهارم، پنجم و ششم دبستان)، گروه سنی د (دوره متوسطه اول: پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) و گروه سنی هـ (دوره متوسطه دوم: پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم) تقسیم کرده‌است (جلولی، ۱۳۹۶: ۷۰). ذیلأً خصوصیات مربوط به مراحل مختلف رشد کودکان گروه سنی «ج» یا دانش‌آموزان سه پایه دوره دوم ابتدایی را برحسب سه مؤلفه‌ی «رشد ادراکی»، «رشد عاطفی» و «رشد اخلاقی- اجتماعی» و علایق و رغبت‌های مطالعاتی آن‌ها مختصراً معرفی می‌کنیم.

در این گروه سنی، به لحاظ رشد ادراکی، تفاوت‌های فردی در شیوه و سبک شناخت کودک آشکار می‌شود؛ رابطه علت و معلول را درک می‌کند؛ به مفهوم علت بیشتر از طریق مشاهدات عینی و محسوس پی می‌برد؛ به تدریج وارد مرحله اندیشه انتزاعی می‌شود و می‌تواند در نبود اشیا، آن‌ها را مجسم نماید؛ قوه حافظه او نسبت به دوره قبل قوی‌تر می‌شود. به لحاظ رشد عاطفی، بی‌نظمی‌های رفتاری او در دبستان، به حداکثر می‌رسد؛ گرچه به دنبال راه‌های سازگاری است؛ خشم و نفرت خود را نسبت به دیگران، بیشتر با قهر و بی‌اعتنایی نشان می‌دهد؛

نیازمند مهر و محبت است و دوست دارد در تلاش‌های خود کامیاب شود؛ پذیرفته نشدن در جمع دوستان او را دچار آشفتگی عاطفی می‌کند. به لحاظ رشد اجتماعی، به گروه همسالان گرایش بیشتری نشان می‌دهد؛ روح همکاری، همراه با رقابت، در او رشد می‌کند؛ برای روابط اجتماعی آمادگی پیدا می‌کند. و به لحاظ رغبت‌های مطالعاتی هم به اشعار کوتاه با وزن‌های شاد، اشعار روایی و منظومه‌ها، داستان‌های خیالی، داستان‌های حیوانات، داستان‌های واقعی به خصوص داستان‌هایی که مربوط به محیط پیرامون او باشد، داستان‌های سرگرم کننده با موضوعاتی مثل: علم، ورزش و...، داستان‌های ماجراجویی، داستان‌های علمی، زندگی‌نامه قهرمانان و انسان‌های برجسته علاقه بیشتری دارند (گودرزی، ۱۳۸۸: ۱۶۳-۱۶۲).

تاکنون در رابطه با «ادبیات و شعر کودک» و «محتوا، ساختار و دیگر ابعاد کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی» تحقیقات ارزشمند و قابل توجهی در قالب مقاله، پایان‌نامه و کتاب انجام گرفته‌است که ذیلاً تعدادی از مرتبط‌ترین این آثار به موضوع پژوهش ما، به اجمال معرفی می‌گردد:

علیزاده (۱۳۸۸) در پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشدش با عنوان «بررسی و تحلیل اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از منظر اصول و معیارهای ادبیات کودک و نوجوان»، با به‌کارگیری روش تحلیل محتوا و گردآوری اطلاعات به روش اسنادی و کتابخانه‌ای، طی پنج مرحله پژوهشی به این نتیجه دست یافته‌است که ۵۸ شعر کتب فارسی دوره ابتدایی در ۹۳/۱۷ درصد موارد با معیارهای ادبیات کودک و نوجوان مطابقت دارند.

معظمی گودرزی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «سبک‌شناسی شعر کودک (با تکیه بر اشعار فارسی دوره ابتدایی)» به بررسی ساختاری، محتوایی و زبانی اشعار دوره ابتدایی پرداخته و تفاوت‌های عناصر سبکی در شعر کودک و بزرگسال را بیان نموده‌است. از دیگر موضوعات مطرح‌شده در این پژوهش، ویژگی‌های ساختاری مانند واقعیت‌گرایی در ساختار، مرکزگرایی و جملات ادواری فراوان می‌باشد. همچنین ضرب‌آهنگ، موسیقی، زبان و صور خیال در اشعار کتاب‌های دوره ابتدایی را مورد تحلیل قرار داده‌است.

نیازیان و خزایی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوایی اشعار فارسی دوره ابتدایی بر اساس زبان و عاطفه» با روش گردآوری اطلاعات و با استفاده از نرم افزار SPSS به تجزیه و تحلیل اشعار پرداخته‌اند. کوتاهی مصراع‌ها و کاربرد الفاظ ساده در پایه‌های سوم و چهارم و نیز پرداختن به آگاهی و امید در حوزه‌های عاطفی در پایه‌های اول و سوم از استنتاجات تحقیق آن‌ها بوده‌است.

محمدی (۱۳۹۵) در مقاله «جایگاه ادبیات کودک در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی ایران» به حضور گونه‌های مختلف ادبی مثل شعر و داستان و نیز بسامد کاربرد برخی از کلمات و تصاویر در کتاب‌های این دوره پرداخته‌است. نتایج مهم تحقیق ایشان نشان می‌دهد که اولاً میزان کاربرد داستان در کتاب‌های درسی، بسیار بیشتر از شعر است و ثانیاً گونه‌های ادبی مدنظر به یک اندازه در این منابع درسی به کار نرفته‌اند؛ کاربرد داستان و شعر در کتاب‌های دو پایه سوم و پنجم، به مراتب برجسته‌تر است.

امانی (۱۳۹۶) که در مقاله «بررسی و شناخت ظرفیت‌های تصویرسازی شعر فارسی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی»، هدف اصلی پژوهش را تحلیل و بررسی راهکارهای مناسب جهت تصویرسازی شعرهای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در روند یادگیری مفاهیم متن شعر بیان کرده، سه معنی ساز، سبک و فرم و رنگ را در تصویرسازی این کتاب‌های مورد بررسی قرار می‌دهد.

پورگلوی و کیخا (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل محتوای اشعار کتاب فارسی چهارم دبستان از جنبه‌های فرهنگی-اجتماعی و اعتقادی و تأثیرگذاری آن بر دانش‌آموزان این پایه» به این نتیجه رسیده‌اند که ۸۰ درصد اشعار مندرج در کتاب فارسی پایه چهارم، از اهمیت فرهنگی و اعتقادی برخوردارند و معلم با توجه به این مهم می‌تواند باعث ایجاد یک نقطه شروع در راستای تغییر رفتار در دانش‌آموزان شود.

نوری خوش‌رودباری (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی موسیقی کناری در اشعار فارسی اول ابتدایی از حیث معیارهای ادبیات کودک» به این نتایج رسیده‌است که اشعار این کتاب از حیث انتخاب بعضی از قافیه‌های غنی، انتخاب ردیف ترکیبی و تخفیفی، نوآوری در آوردن ردیف، آوردن قافیه محجوب، تکرار در محل قافیه و آوردن قافیه بدیعی، دارای حسن است و به دلیل انتخاب بعضی از قافیه‌های فقیر و عدم انتخاب واژه‌های قافیه‌ای که واجد بداهت و تازگی باشند، کاستی و عیب دارد.

شادی‌گو (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تمامی اشعار کتاب فارسی پایه اول دبستان را از نظر قالب، محتوا و موسیقی شعر بررسی کرده و نشان داده‌است که مؤلفان، مفاهیمی چون توحید، احترام، طبیعت‌شناسی و مانند این‌ها را با زبانی ساده و به دور از تکلف برای دانش‌آموزان در نظر گرفته‌اند.

نجفی بهزادی، علیخانی و مهری (۱۳۹۹) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی» به محتوا، قالب، وزن و جنسیت اشعار

مندرج در این کتاب‌ها و دوره شاعران، به‌عنوان عمده‌ترین مؤلفه‌ها پرداخته‌اند و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دست‌اندرکاران تهیه و تدوین کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی، در انتخاب اشعار و قالب و وزن آن‌ها و نیز جنسیت شاعران، به شرایط رشد دانش‌آموزان شش پایه این دوره، دقت چندانی نشان نداده‌اند.

چنان که پیداست، در هیچ‌یک از پژوهش‌های فوق که عملاً نزدیک‌ترین تحقیقات صورت‌گرفته به موضوع مد نظر ماست، به‌طور اختصاصی به مسئله «موسیقی بیرونی اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی» نپرداخته‌اند. نتیجه جست‌وجوهای ما نشان می‌دهد که در تحقیقات مشابه دیگر نیز به این موضوع به‌شکلی که ما در نظر داریم، توجه نشده‌است. از این رو، باید با اطمینان اعلام شود که موضوع پژوهش حاضر، موضوعی تازه است.

روش پژوهش

داده‌های این پژوهش از راه مطالعات کتابخانه‌ای فراهم آمده و روش بررسی داده‌ها، توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری ما، اشعار کتب فارسی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، چاپ سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۷ است و نمونه مورد مطالعه، تمامی اشعار این سه کتاب درسی است. بنابراین در این مطالعه، نمونه آماری با جامعه آماری برابر است.

لازم به ذکر است در این تحقیق، به ابیات مندرج در ضمن یک درس منثور، توجهی نشده و فقط به اشعار کاملی که به‌عنوان متن اصلی دروس و یا در قسمت «بخوان و حفظ کن» فصل‌ها و نیز تحت نام «ستایش» و «نیایش» در آغاز و پایان این سه کتاب آمده‌اند، پرداخته‌ایم. این اشعار در کتاب فارسی پایه چهارم جمعاً ۱۱ مورد و در کتاب‌های دو پایه پنجم و ششم به‌ترتیب، ۱۰ و ۱۳ مورداند. در پایه ششم، آخرین سروده، یعنی شعر «ای زبان فارسی»، در پشت جلد کتاب آمده‌است.

پس از شناسایی ماهیت وزن یا موسیقی بیرونی سروده‌های مندرج در هر یک از سه کتاب مد نظر و طبقه‌بندی آن‌ها، به جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده می‌پردازیم تا ضمن برشمردن اوزان به‌کاررفته در این اشعار و تبیین مختصات هر یک، روشن سازیم که این اوزان براساس معیارهای ادبیات و شعر کودک، تا چه حد با ویژگی‌های رشد جسمانی و روانی و کودکان دوره دوم ابتدایی همخوانی دارند.

یافته‌های پژوهش

۱- اشعار فارسی پایه چهارم

۱-۱- ستایش خدا

به مادر گفتم آخر این خدا کیست؟ که هم در خانه ما هست و هم نیست. (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۸)

U / - - - U / - - - U

مفاعیل مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف). این وزن را پاره‌ای از عروضیان، وزن ترانه نام نهادند (شمیسا، ۱۳۷۰: ۳۴).

۱-۲- خبر داغ

خبری داشت کلاغ گفت در گوش درخت... (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۱۶ و ۱۷)

UU / - - UU

فعلاتن فعلن (رمل مربع مخبون محذوف). در این شعر، با استفاده از اختیار وزنی شماره ۲، در بعضی از مصراع‌ها به جای فعلاتن، فاعلاتن آمده‌است. همچنین شاعر در بعضی از مصراع‌ها به جای فعلن با استفاده از اختیار شاعری ابدال، فع لن آورده‌است.

۱-۳- روباه و زاغ

زاغکی قالب پنیری دید به دهان برگرفت و زود پرید (همان: ۳۴)

- UU / - U - U / - - UU // - - / - U - U / - - U -

فاعلاتن مفاعلن فع لن // فعلاتن مفاعلن فعلن (خفیف مسدس مجنون محذوف). ویژگی بحر خفیف آن است که شاعر می‌تواند در رکن اول به جای فعلاتن، فاعلاتن بیاورد و در رکن آخر به جای فعلن با استفاده از اختیار شاعری ابدال، از فع لن استفاده کند.

۱-۴- باران

باز باران با ترانه با گهرهای فراوان... (همان: ۶۱-۶۰)

- - U - / - - U -

فاعلاتن فاعلاتن (رمل مربع سالم). این بیت، مربع (چهاررکنی) است. البته نمی‌توان همه ابیات این سروده را مربع دانست؛ چراکه مصراع‌های یک‌رکنی و بعضاً سه‌رکنی هم در این شعر به چشم می‌آید.

۱-۵- همای رحمت

علی ای همای رحمت، تو چه آیتی خدا که به ماسوا فکندی، همه سایه هما را ... (همان، ۸۷)

- - U - / U - UU // - - U - / U - UU

فعلاتن فاعلاتن // فعلاتن فاعلاتن (رمل مثنی مشکول). این وزن جزء اوزان دوری است.

۱-۶- اتفاق ساده

آن روز شیشه ها را باران و برف می شست ... (همان : ۹۴)

-- U - / U --

مفعول فاعلاتن (مضارع مربع اُخرب). این وزن را می توان به شکل -- U / - U -- (مستفعلن فعولن) هم تقطیع کرد (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۵۲).

۱-۷- لطف حق

مادر موسی چو موسی را به نیل در فکند از گفته رب جلیل... (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۱۰۴)

- U - / - - U - / - - U -

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مسدس محذوف). این وزن را پاره‌ای از عروضیان، وزن مثنوی نام نهاده‌اند (شمیسا، ۱۳۷۰: ۳۵).

۱-۸- امید

شنیدستم که شهبازی کهن سال کبوتر بچه‌ای را کرد دنبال... (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۱۰۷)

-- U / - - - U / - - - U

مفاعیلن مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف). این وزن را بعضی از عروضیان، وزن ترانه نام نهاده‌اند (شمیسا، ۱۳۷۰: ۳۷).

۱-۹- شیر و موش

بود شیری به بیشه‌ای خفته موشکی کرد خوایش آشفته... (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۱۱۲)

-- / - U - U / - - U -

فاعلاتن مفاعلن فعلن (خفیف مسدس مخبون محذوف)

۱-۱۰- خرد و دانش

توانا بود هر که دانا بود ز دانش دل پیر برنا بود... (همان: ۱۲۸)

- U / - - U / - - U / - - U

فعولن فعولن فعولن فعل (مقارب مثنی محذوف). پاره‌ای از عروضیان، این وزن را وزن حماسه نام نهاده‌اند (شمیسا، ۱۳۷۰: ۶۵).

۱-۱۱- نیایش

الهی فضل خود را یار ما کن ز رحمت یک نظر در کار ما کن... (اکبری و نجفی، ۱۳۹۳: ۱۴۰)

-- U / - - - U / - - - U

مفاعیلن مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف یا وزن ترانه)

۲- اشعار فارسی پایهٔ پنجم

۱-۲ - ستایش

ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده .. (اکبری و دیگران، ۱۳۹۴: ۸)

UU - / - UU - / - U - /

مفتعلن مفتعلن فاعلن (سریع مسدس مطوی مکشوف)

۲-۲ - رقص باد، خنده گل

باد سرد، آرام بر صحرا گذشت سبزه‌زاران رفته‌رفته زرد گشت ... (همان: ۱۶)

- U - / - - U - / - - U - /

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مسدس محذوف یا وزن مثنوی)

۳-۲ - فضل خدا

فضل خدای را که تواند شمار کرد؟ یا کیست آن که شکر یکی از هزار کرد ... (همان: ۱۸)

- U - / U - - U - / U - / U - -

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن (مضارع مثنیٰ اخرب مکشوف محذوف). این وزن را می‌توان به شکل زیر هم تقطیع کرد:

- U - / U - - / UU - U - / U - -

مستفعلن مفاعل مستفعلن فعل (مفا) (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۵۱)

۴-۲ - خرد رهنمای و خرد دل‌گشای

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد... (اکبری و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۲)

- U - / - - U - / - - U - / - - U - /

فعولن فعولن فعولن فعل (مقارب مثنیٰ محذوف یا وزن حماسه)

۵-۲ - ای ایران

ای ایران، ای مرز پرگهر ای خاکت سرچشمه هنر... (همان: ۵۲)

وزن عروضی ندارد؛ به عبارت دیگر، فاقد موسیقی بیرونی است.

۶-۲ - سرای امید

ایران ای سرای امید بر بامت سپیده دمید... (همان: ۷۶)

مانند شعر قبلی، فاقد وزن عروضی است.

۷-۲ - بال در بال پرستوها

بال در بال پرستوهای خوب می رسد آخر سوار سبز پوش (همان: ۱۰۵)

- U - / - - U - / - - U - /

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مسدس محذوف یا وزن مثنوی)

۸-۲- کاجستان

در کنار خطوط سیم پیام خارج از ده، دو کاج رویدند... (همان: ۱۱۱)

- U U / - U - U / - - U -

فاعلاتن مفاعلن فعلن (خفیف مسدس مجنون محذوف)

۹-۲- چشمه و سنگ

جدا شد یکی چشمه از کوهسار به ره گشت ناگه به سنگی دچار... (همان: ۱۲۹)

- U / - - U / - - U / - - U

فعولن فعولن فعولن فعل (مقارب مثنی محذوف یا وزن حماسه)

۱۰-۲- کار و تلاش

به راهی در، سلیمان دید موری که با پای ملخ می کرد زوری (همان: ۱۳۱ - ۱۳۰)

- - U / - - - U / - - - U

مفاعلین مفاعلین فعولن (هزج مسدس محذوف یا وزن ترانه)

۳- اشعار فارسی پایه ششم

۱-۳- ستایش

به نام آن که جان را فکرت آموخت چراغ دل به نور جان برافروخت. (قاسم پور و دیگران، ۱۳۹۵: ۸)

- - U / - - - U / - - - U

مفاعلین مفاعلین فعولن (هزج مسدس محذوف یا وزن ترانه)

۲-۳- ای مادر عزیز

ای مادر عزیز که جانم فدای تو قربان مهربانی و لطف و صفای تو ... (همان: ۱۸)

- U - / U - - U / U - U - / U - -

مفعول فاعلات مفاعلین فاعلن (مضارع مثنی محذوف). چنان که قبلاً گفتیم، این

وزن را به شکل زیر هم می توان تقطیع کرد:

- U / - U - - / U U - U / - U - -

مستفعلن مفاعل مستفعلن فعل (مفا)

۳-۳- سخن

با این که سخن به لطف آب است کم گفتن هر سخن صواب است... (همان: ۳۰)

- - U / - U - U / U - -

مفعول مفاعلین فعولن (هزج مسدس اعراب مکفوف محذوف). این وزن را می توان به شکل زیر هم

تقطیع کرد:

-- / U - U - / U U --

مستفعل فاعلاتن فع لن (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۵۳)

۳-۴- ای وطن

ای سلامم، ای سرورم ای نگهبان وجودم ... (قاسم‌پور و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۰)

-- U - / -- U -

فاعلاتن فاعلاتن (رمل مربع سالم)

۳-۵- همه از خاک پاک ایرانیم

ما که اطفال این دبستانیم همه از خاک پاک ایرانیم (همان: ۵۶)

- U U / - U - U / -- U U

فاعلاتن مفاعیلن فعلن (خفیف مسدس مخبون مجذوف)

۳-۶- باران

در این درس، سه دو بیتی و یک رباعی آمده‌است، وزن عروضی دوبیتی و رباعی کاملاً با هم تفاوت دارد؛ گرچه از حیث ساختمان بیرونی این دو قالب شعری از چهار مصراع یا دو بیت ساخته‌می‌شوند.

خوشا آنان که الله یارشان بی به حمد و قل هو الله کارشان بی

خوشا آنان که دائم در نمازند بهشت جاودان بازارشان بی (همان: ۷۲)

-- U / --- U / --- U

مفاعیلن مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف). این وزن مخصوص دو بیتی است.

ای نام تو روییده به گلدان لبم در مرحمت تو غوطه ور، روز و شبم

در خاک طلب، بذر دعا کاشته ام باران اجآابت تو را می طلسم (همان)

- U / U - - U / U - - U / U - -

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعل (هزج مثنیٰ اُخرَب مکفوف محبوب). این وزن مخصوص رباعی است و می‌توان آن را به این شکل هم تقطیع کرد که دارای نظم است:

- / U U - - / U U - - / U U - -

مستفعلُ مستفعلُ مستفعل فعل (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۵۱)

۳-۷- شهدا خورشیدند

ساعت انشا بود / و چنین گفت معلم با ما: / بچه‌ها گوش کنید / نظر ما این است / شهدا

خورشیدند (قاسم‌پور و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۸)

- U U / -- U U

فاعلاتن فعلن (رمل محذوف). چون شعر نیمایی است، نمی‌توان از مربع یا مسدس یا مثنی‌س سخن گفت. نکته دیگر این‌که با استفاده از اختیارات شاعری، در بسیار از مصراع‌های این شعر، به جای فاعلاتن، فاعلاتن آمده‌است و به جای فعلن، فع لن.

۳-۸- شیر خدا

علی آن شیر خدا شاه عرب الفتی داشته با این دل شب (همان: ۸۸)
 - U U / - - U U / - - U U -

فاعلاتن فاعلاتن فعلن (رمل مسدس مخبون محذوف)

۳-۹- راز زندگی

غنچه با دل گرفته گفت: / زندگی / لب ز خنده بستن است / گوش‌های درون خود نشستن است ... (همان: ۹۳)

- U - / U - U - ← و در پاره‌ای از مصراع‌ها

فاعلاتن فع فاعلاتن فاعلن (رمل مکفوف مجحوف یا رمل مکفوف محذوف)

۳-۱۰- میوه هنر

آن قصه شنیدید که در باغ یکی روز از جور تبر، زار بنالید سپیدار ... (همان: ۹۸)

- - U / U - - U / U - - U / U - -

مفعول مفاعیل مفاعیل فاعلن (هزج مثنی‌س اُخرب مکفوف محذوف). این وزن را می‌توان به شکل زیر هم تقطیع کرد (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۵۳).

- - / U U - - / U U - - / U U - -

مستفعل مستفعل مستفعل مستف

۳-۱۱- به گیتی به از راستی پیشه نیست

به گیتی به از راستی پیشه نیست ز کژی بتر، هیچ اندیشه نیست (قاسم‌پور و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰۴)

- U / - - U / - - U / - - U / - - U / - - U / - -

فعلون فعلون فعلون فعل (متقارب مثنی‌س محذوف یا وزن حماسه)

۳-۱۲- نیایش

خدایا، جهان پادشاهی تو راست ز ما خدمت آید، خدایی تو راست (همان: ۱۱۴)

- U / - - U / - - U / - - U / - - U / - - U / - -

فعلون فعلون فعلون فعل (متقارب مثنی‌س محذوف)

۳-۱۳- ای زبان فارسی

ای زبان فارسی، ای در دریای دری ای تو میراث نیاکان، ای زبان مادری (همان: پشت جلد)

- U - / - - U - / - - U - / - - U - / - - U - / - -

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مثنی محذوف)

بحث و نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش که در پی آن است تا مشخص گردد که موسیقی بیرونی در اشعارهای کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی چگونه وضعیتی دارد، باید گفت در سروده‌های مندرج در این کتاب‌ها، موسیقی بیرونی به قرار ذیل است:

تعداد دفعات به کار رفته	بحر	وزن
۶	هزج مسدس محذوف	مفاعیلن مفاعیلن فعولن
۲	رمل مربع مخبون محذوف	فاعلاتن فعلن
۴	خفیف مسدس مخبون محذوف	فاعلاتن مفاعلن فعلن
۲	رمل مربع سالم	فاعلاتن فاعلاتن
۱	رمل مثنی مشکول	فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن
۱	مضارع مربع اُخرب	مفعولُ فاعلاتن
۳	رمل مسدس محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
۵	مقارب مثنی محذوف	فعولن فعولن فعولن فعل
۱	سریع مسدس مطوی مکشوف	مفتعلن مفتعلن فاعلن
۲	مضارع مثنی اُخرب مکفوف محذوف	مفعولُ فعلات مفاعیل فاعلن
۱	هزج مسدس اُخرب مکفوف محذوف	مفعول مفاعلن فعولن
۱	هزج مثنی اُخرب مکفوف مجبوب	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعل
۱	رمل مسدس مجنون محذوف	فاعلاتن فعلاتن فعلن
۱	رمل مکفوف محذوف	فاعلات فاعلن ^۴
۱	هزج مثنی اُخرب مکفوف محذوف	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن
۱	رمل مثنی محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

در پاسخ به سؤال فرعی نخست پژوهش، یعنی این که در اشعار کتاب‌های مد نظر تا چه میزان از موسیقی بیرونی استفاده شده‌است، باید گفت: فقط دو شعر «ای ایران» و «سرای امید» در

^۴ - این وزن در پاره ای از مصراع‌ها به شکل فعلات فع (رمل مکفوف محذوف) درآمده است.

فارسی پنجم فاقد وزن عروضی هستند و بقیه اشعار این سه کتاب، وزن عروضی یا موسیقی بیرونی دارند. ذکر این نکته هم لازم است که دو شعر «شهدا خورشیدند» و «راز زندگی» در فارسی ششم ابتدایی، دارای وزن نیمایی هستند. ناگفته پیداست که اشعار نیمایی دارای وزن عروضی یا موسیقی بیرونی هستند؛ اما فاقد تساوی هجا در مصراع‌ها می‌باشند.

در مقام پاسخ به سؤال فرعی دوم پژوهش، این که در اشعار هریک از پایه‌ها چه اوزانی به‌کاررفته، باید گفت که وزن‌های به‌کاررفته در اشعار هریک از این پایه‌ها به قرار ذیل است:

فارسی چهارم ابتدایی

۳ بار	مفاعیلن مفاعیلن فعولن
" ۱	فعلاتن فعلن
" ۲	فعلاتن مفاعیلن فعلن
" ۱	فاعلاتن فاعلاتن
" ۱	فعلاتن فاعلاتن / فعلاتن فاعلاتن
" ۱	مفعولن فاعلاتن
" ۱	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
" ۱	فعولن فعولن فعولن فعل

فارسی پنجم ابتدایی

۱ بار	مفتعلن مفتعلن فاعلن
" ۲	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
" ۱	مفعولن فاعلاتن مفاعیلن فاعلن
" ۲	فعولن فعولن فعولن فعل
" ۱	فعلاتن مفاعیلن فعلن
" ۱	مفاعیلن مفاعیلن فعولن

فارسی ششم ابتدایی

" ۲	مفاعیلن مفاعیلن فعولن
" ۱	مفعولن فاعلاتن مفاعیلن فاعلن
" ۱	مفعولن مفاعیلن فعولن
" ۱	فاعلاتن فاعلاتن
" ۱	فعلاتن مفاعیلن فعلن

" ۱	مفعول مفاعیل مفاعیل فعل
" ۱	فعلاتن فعلن
" ۱	فعلاتن فعلاتن فعلن
" ۱	فاعلات فاعلن

(این وزن در پاره ای از مصراع‌ها به شکل «فاعلات فع» درآمده است؛ چرا که شعر نیمایی است.)

۱ بار	مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن
" ۲	فعولن فعولن فعولن فعل
" ۱	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

در رابطه با سؤال فرعی سوم پژوهش که در صدد آن هست تا روشن شود که وزن اشعار کتاب‌های فارسی هریک از پایه‌ها تا چه حد با سطح دانش‌آموزان همان پایه همخوانی دارد، باید گفت: یکی از شرایط وزن‌های مناسب شعر کودک و نوجوان این است که «کوتاه» سریع و نرم باشد. هرچه سن مخاطب پایین‌تر باشد، ضرورت استفاده از وزن‌های کوتاه، سریع و نشاط‌آور، بیشتر است (گودرزی، ۱۳۸۸: ۶۲). از این حیث، وزن‌های فعلاتن فعلن، فاعلاتن فاعلاتن و مفعول فاعلاتن که در فارسی چهارم به کار رفته‌اند، بسیار مناسب هستند. هم‌چنین وزن فعلات فاعلاتن // فعلات فاعلاتن؛ چراکه این وزن، دوری است و در وسط هر مصراع، مکث یا درنگ داریم؛ به عبارت دیگر، هر مصراع به دو نیم‌مصراع تقسیم می‌شود و با این ویژگی، دانش‌آموز احساس نمی‌کند که مصراع طولانی است.

چهار وزن مسدس در اشعار فارسی پایه یادشده داریم: مفاعیلین مفاعیلین فعولن، فعلاتن مفاعیلین فعلن، فاعلاتن فاعلاتن فاعلن و فعولن فعولن فعل. در مورد طول ابیات شعر کودک و نوجوان در منابع آمده که «به شرط بهره‌گیری از یک وزن شاد و پر تحرک تا حد مسدس پذیرفته است» (همان). بنابراین، فقط وزن فعلاتن مفاعیلین فعلن تحرک لازم را ندارد و برای دانش‌آموزان پایه چهارم چندان مناسب به نظر نمی‌آید. «این وزن، مناسب مضامین بزمی است» (وحیدیان، ۱۳۷۴: ۶۱).

در فارسی پنجم ابتدایی، چهار وزن مسدس داریم که همگی از شادی و تحرک لازم برخوردارند؛ الا وزن فعلاتن مفاعیلین فعلن که برای مضمون روایی به کار رفته است. و دو وزن مثنی داریم: مفعول فعلاتن مفاعیل فاعلن که برای شعر «فضل خدا» به کار رفته و تحرک و پویایی لازم را ندارد:

فضل خدای را که تواند شمار کرد
یا کیست آن که شکر یکی از هزار کرد
و فعولن فعولن فعولن فعل که برای شعر «چشمه و سنگ» اعمال شده و دارای تحرک و تپندگی لازم است:

جدا شد یکی چشمه از کوهسار به ره گشت ناگه به سنگی دچار

در فارسی ششم ابتدایی سه وزن کوتاه به کاررفته (فاعلاتن فاعلن، فعلاتن فعلن و فاعلاتن فاعلن) که برای دانش‌آموزان این پایه، بسیار مناسب است. وزن‌های مسدس هم دارای تحرک و تپندگی لازم هستند. پنج وزن مثنی هم در این کتاب به چشم می‌آید که شعر مندرج در پشت جلد این کتاب (ای زبان فارسی، ای در دریای دری / ای تو میراث نیاکان، ای زبان مادری) با هفده هجا از همه طولانی‌تر است. شاید این اشعار به جهت طول برای دانش‌آموزان چندان مناسب نباشد. در کل، اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی، غیر از دو شعر «ای ایران» و «سرای امید» فارسی پنجم، دارای وزن عروضی هستند. با احتساب دو شعر «شهدا خورشیدند» و «راز زندگی» فارسی ششم که در قالب نیمایی است، در اشعار موزون این کتاب‌ها، ۱۶ وزن در بحرهای هزج، رمل، خفیف، مضارع، متقارب و سریع به کار رفته‌اند. از این شانزده وزن، ۷ وزن زیرمجموعه بحر رمل است که مجموعاً در اشعار کتب مدنظر ۱۱ بار به کار رفته‌اند و ۴ وزن زیرمجموعه هزج که جمعاً ۹ بار به کار رفته‌اند. و ۲ وزن هم زیرمجموعه مضارع‌اند که کلاً ۳ بار به کار رفته‌اند. ۳ وزن دیگر عبارتند از: خفیف مسدس مخبون محذوف (۴ بار)، متقارب مثنی محذوف (۵ بار) و سریع مسدس مطوی مکشوف (۱ بار). در کتاب فارسی چهارم، ۱۱ بار شعر موزون به کاررفته که جر دو مورد (مضارع مربع اخرج و متقارب مثنی محذوف) مابقی همه مشتقات بحر رمل (۶ مورد) و هزج مسدس محذوف (۳ مورد) اند. در کتاب پنجم، ۸ بار شعر موزون آمده که چهار بار در وزن رمل مسدس محذوف و متقارب مثنی محذوف (هر کدام ۲ بار) و مابقی در سریع مسدس مطوی مکشوف (۱ بار)، مضارع مثنی اخرج مکشوف محذوف (۱ بار)، خفیف مسدس مخبون محذوف (۱ بار) و هزج مسدس محذوف (۱ بار). در کتاب پایه ششم هم ۱۳ بار شعر موزون آمده که ۵ مورد در اوزان بحر رمل، ۵ مورد در اوزان بحر هزج و مابقی در اوزان مضارع مثنی اخرج مکشوف محذوف (۱ بار)، خفیف مسدس مخبون محذوف (۱ بار) و متقارب مثنی محذوف (۲ بار). و پیداست که بیشترین شعر موزون به ترتیب در کتاب‌های پایه ششم و چهارم آمده که غلبه در آنها با اوزان مشتق از دو بحر رمل و هزج است. در کتاب پنجم هم غلبه با وزن‌های بحر رمل است. در کتاب پایه چهارم از ۱۱ مورد، ۴ مورد از اوزان به کاررفته، مناسب شرایط سنی دانش‌آموزان‌اند؛ یعنی وزن‌های کوتاه فعلاتن فعلن، فاعلاتن فاعلاتن، مفعول فاعلاتن و وزن دوری وزن فعلات فاعلاتن // فعلات فاعلاتن که سریع و نشاط‌آورند. در فارسی پنجم ابتدایی از ۸ مورد، ۶ مورد وزن‌های به کاررفته، از شادی و تحرک لازم برخوردارند و مناسب حال دانش‌آموزان این پایه‌اند. در فارسی ششم ابتدایی، شمار اوزان کوتاه و دارای تحرک و تپندگی، ۸ مورد است و ۵ مورد دیگر مثنی‌اند که به جهت طول، می‌تواند برای دانش‌آموزان چندان مناسب نباشد. بنابراین از نظر تناسب وزن

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

اشعار با مخاطب، اشعار پایه پنجم و ششم به ترتیب در جایگاه نخستین و دومین قرار می‌گیرند و این ویژگی در اشعار پایه چهارم کمتر به چشم می‌خورد. با توجه به نتایج پژوهش، پیشنهاد می‌شود مؤلفان کتاب‌های درسی در انتخاب اشعار برای پایه‌های تحصیلی، بیش از پیش دقت کنند و سروده‌هایی را برگزینند که از حیث موسیقی بیرونی با شرایط سنی دانش‌آموزان بیشتر همخوانی داشته‌باشد.

منابع

- اکبری شلدره، فریدون و نجفی پازکی، معصومه (۱۳۹۳). فارسی چهارم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- اکبری شلدره، فریدون و دیگران (۱۳۹۴). فارسی پنجم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- امانی، حسین (۱۳۹۶). بررسی و شناخت ظرفیت‌های تصویرسازی شعر فارسی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی، سال ۲، شماره ۲ (پیاپی ۴): ۵۸-۵۱.
- براهنی، رضا (۱۳۸۰). طلا در مس، ج اول. تهران: زریاب.
- پوردریایی، علی و سعیدی، سهراب (۱۳۹۲). «ادبیات چیست؟». هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، اسفندماه ۹۲.
- پورگلو، امیرحسین و کیخا، سمیه (۱۳۹۷). «تحلیل محتوی اشعار کتاب فارسی چهارم دبستان از جنبه‌های فرهنگی-اجتماعی و اعتقادی و تأثیرگذاری آن بر دانش‌آموزان این پایه». دومین همایش علوم اجتماعی، روانشناسی و علوم تربیتی، جیرفت. سیویلیکا/https://civilica.com/doc/۷۸۶۶۲۲:۷۸۶۶۲۲
- پولادی، کمال (۱۳۸۴). بنیادهای ادبیات کودکان. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- جلالی، مریم (۱۳۹۰). «دو مفهوم بنیادین: کودکی و ادبیات کودک و نوجوان». مجله کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۶۵: ۱۶-۱۱.
- جلویی، شمسی (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر شعر کودک. تهران: انتشارات آئینا.
- خالقی، روح الله (۱۳۸۱). سرگذشت موسیقی ایران. تهران: انتشارات محور.
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۴۸). سایه‌روشن شعر نو فارسی. تهران: فرهنگ.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه با همکاری انتشارات روزنه.
- رضوی فرد، حسین (۱۳۹۳). «پیوند موسیقی و شعر». سایت کانون فرهنگی چوک: <http://www.chouk.ir/maghaleh-naghd-gotogoo/> ۷۷۲۷-۲۱۱۴-۰۴-۱۲-۰۵-۰۵-۱۵-۳۵.html

- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴). آشنایی با نقد ادبی. تهران: انتشارات سخن.
- شادی‌گو، شهریار (۱۳۹۸). «نگاهی به ویژگی شعرهای کتاب فارسی اول دبستان». فصلنامه پژوهش در آموزش زبان و ادبیات فارسی، سال ۱، شماره ۲: ۶۵-۸۰.
- شاه‌آبادی، حمیدرضا. (۱۳۸۵). مقدمه بر ادبیات کودک: بحثی در شناخت مفهوم دوران کودکی. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و نغمه نواندیش.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۹). ادبیات کودکان. تهران: نشر اطلاعات.
- شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶). موسیقی شعر. تهران: انتشارات آگاه.
- _____ (۱۳۸۳). ادوار شعر فارسی. تهران: انتشارات سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۰). آشنایی با عروض و قافیه، چ ششم. تهران: انتشارات فردوس.
- علیزاده، پورچیستا (۱۳۸۸). بررسی و تحلیل اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی ابتدایی از منظر اصول و معیارهای ادبیات کودک و نوجوان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته آموزش زبان فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پیام‌نور، مرکز تهران.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۷۸). درباره ادبیات و نقد ادبی، ج ۱ و ۲. تهران: امیرکبیر.
- قاسم‌پور مقدم، حسین و دیگران (۱۳۹۵). فارسی ششم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- قزل ایغ، ثریا (۱۳۹۴). ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن. تهران: انتشارات سمت.
- گودرزی دهریزی، محمد (۱۳۸۸). ادبیات کودکان و نوجوانان ایران. تهران: نشر قو و نشر چاپار.
- محمدی، مهدی (۱۳۹۵). «جایگاه ادبیات کودک در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی ایران». فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران، سال دهم، شماره ۴۰: ۹۴-۶۱.
- معظمی‌گودرزی، ندا (۱۳۸۹). سبک‌شناسی شعر کودک (با تکیه بر اشعار فارسی دوره ابتدایی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان.
- معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۴۵). شعر و هنر. تهران: بی‌نا.
- _____ (۱۳۸۶). وزن شعر. تهران: انتشارات توس.

_____ بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره دوم...

-نجفی بهزادی، سجاد؛ علیخانی، زیبا و مهری، معصومه (۱۳۹۹). «بررسی و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی». دوفصلنامه ادبیات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۲، شماره ۳: ۳۴۶-۳۲۲.

- نوری علا، اسماعیل (۱۳۴۸). صور و اسباب در شعر امروز ایران. تهران: انتشارات بامداد.

-نوری خوش‌رودباری، محمدعلی (۱۳۹۸). «بررسی موسیقی کناری در اشعار فارسی اول ابتدایی از حیث معیارهای ادبیات کودک». فصلنامه پژوهش در آموزش زبان و ادبیات فارسی، دوره ۱، شماره ۱: ۹۴-۷۹.

- نیازیان، ملیحه و خزایی، کامیاب (۱۳۹۶). «تحلیل محتوای اشعار فارسی دوره ابتدایی بر اساس زبان و عاطفه». فصلنامه مطالعات و برنامه‌دستی ایران، سال ۱۲، شماره ۴۷: ۱۲۵-۱۴۴.

- نیما یوشیج (۱۳۵۱). حرف‌های همسایه. تهران: انتشارات دنیا.

- وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۷۴). قافیه و عروض. تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.

- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۷). «نامه نیلوفری». پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره‌های ۱۱ و ۱۲: ۲۰۴-۲۰۳.

